

Др Никола Вукчевић, ПИТАЊЕ БОЈА НА ЦАРЕВОМ ЛАЗУ

Београд 1968.

Ни о једном проблему из историје Црне Горе није се развила толико жива дискусија као о питању Царева лаза. Када би неки страни историчар, који не познаје историју Црне Горе, прочитао библиографију о боју на Царевом лазу, закључио би да се ради о некој бици која је имала судбоносни значај за историју Црне Горе. Као што знамо, Царев лаз као историјски чинилац нема таквог значаја за историју Црне Горе. Основни проблем Царева лаза јесте питање провјеравања вјеродостојности народног предања.

Никола Вукчевић у својој књизи од 170 страница поново покреће питање боја на Царевом лазу 1712. године. Насупрот досадашњим историчарима који су се бавили тим проблемом доносећи увијек по неки непознати извор, Вукчевић без иједног новог документа у руци пише читаву књигу о боју на Царевом лазу 1712. године. Већ сама та чињеница изазива сумњу у оправданост поновног покретања питања боја на Царевом лазу. У уводу Вукчевић износи идејну платформу са које полази у питању разрјешења питања боја на Царевом лазу. Замјерајући критичкој историографији да је „прате двије негативне појаве: претјерани субјективизам и полемичка форма“, Вукчевић не устаје против „представника критичке школе“, већ је његов циљ да се ти резултати сврстају „у ону категорију гдје им је по нашој оцјени право мјесто“.¹ Која је то категорија — Вукчевић оставља читаоцу да разбјија главу. За нас је далеко значајније Вук-

чевићево схватање о народној традицији. Он каже: „У суштини, један од циљева овога рада јесте да проналази повезаност традиције са писаним документима и да у њиховој подударности налази потврду да је у ондашњим црногорским условима традиција могла да послужи као доста сигуран историјски материјал, наравно ако је обазриво и критички коришћена.“²

Супротно овим позицијама Вукчевића, ја полазим са другог становишта и народно предање третирам као форму друштвене свијести настале у одређеним историјским условима и критичким историјским изворима провјеравам вјеродостојност традиције конкретно утврђујући каква се историјска истина крије у предању. Полазећи са тих методских позиција извршићу анализу књиге др Николе Вукчевића.

Читава Вукчевићева књига писана је у полемичком тону. Он дијели поуке готово свим ауторима који су писали о проблему Царевог лаза, проналазећи грешке свуда, па читалац добија утисак да Вукчевић сматра да је све што је досад написано о питању Царевог лаза без икакве вриједности и да он нуди непобитну истину. Полемичући са свим писцима о битним и небитним питањима, Вукчевић је непотребно развуккао писање, и оно што се могло казати у једном доста скромном чланку он развлачи у доста обимну књигу.

Питање боја на Царевом лазу 1712. године јесте да ли су Црногорци приликом турског надирања ка Цетињу у јулу потукли Турке, или не, на мјесту званом Царев

¹ Др Никола Вукчевић, *Питање боја на Царевом лазу*, Београд 1968, 5.

² Исто, 8.

лаз и које су снаге са једне и друге стране учествовале у том боју. Вукчевић, комбинујући дубровачке и млетачке изворе о броју турске војске која је оперисала против Црне Горе 1712. године, каже да је могла „да буде између 30 и 40000 војника.“³ Иако је ова цифра претјерана она нема толико значаја за ријешавање питања боја на Царевом лазу. Далеко је значајније питање колико су бројиле црногорске снаге које су се супротставиле Турцима на Царевом лазу 1712. године. Вукчевић је дошао до закључка да је било 8000 бораца. Начин на који је Вукчевић дошао до те цифре увјерио ме је да он не зна да врши критику историјских извора. Он каже: „Према томе 1613. године када је Болица вршио попис Црне Горе, могло је у брдима црногорским да живи нешто више од 6000 за борбу способних људи. Пошто су уз Црногорце 1712. године били Грбљани, који су по Бוליцином опису бројали 1648 војника, испада да су црногорске снаге које су се 1712. године супротставиле Ахмет-паши могле да броје 8000 војника.“⁴ Узети Бוליцине цифре из 1613. године о броју људи у Црној Гори способних за борбу и вијек касније супротставити их Ахмет-паши на Царевом лазу 1712. године представља неприхватљив поступак. Вукчевићева тврдња да је Болица вршио попис Црне Горе и да су се Грбљани 1712. године борили на Царевом лазу потпуно је неоснована. Познато је да Болица није вршио попис Црне Горе 1613, нити су Грбљани 1712. године учествовали са Црногорцима на Царевом лазу. Зашто Вукчевић супротставља 8000 Црногораца и Грбљана турској војсци на Царевом лазу — ускоро ће нам бити јасно.

Критикујући Томићеву тезу о броју Црногораца који су се супротставили Турцима 1712. године

Вукчевић за све податке које је навео Томић каже „каналисани су у правцу да докажу оправданост постављене тезе“.⁵ Увиђајући да се савремени млетачки извори о збивањима у Црној Гори 1712. не могу одбацити, Вукчевић је покушао да побије Томићеву тврдњу да су сва црногорска племена и друга према Подгорици положила оружје пред пашом. У извјештају генералног провидура Карла Пизанија од 24. августа 1712. стоји: »Turchi... s'avvicinarono nella campagna di Cettigne dopo aver obligati alla rassegnazione i popoli de Cuzzi, de Clementi, del Fiume, Zenta, come pur quelli di Cernizza per assicurar la schiena dell'essercito dagli insulti della loro fierezza«,⁶ што у преводу на српскохрватски значи: „Турци... се приближавају Цетињском пољу пошто су приморали на покорност племена: Куча, Климената Ријеке а такође и оне из Црмнице да би осигурали леђа војсци од њихових напада.“ Сматрам да у италијанском тексту del Fiume Zenta не може ништа друго значити до Ријека односно Ријечка нахија, а не никако ријека Зета како тврди Вукчевић. Јер како би Ахмет-паша покорио Црмничане, који нијесу били на правцу надирања ка Цетињу, а Ријечку нахију оставио на миру. Вукчевић замјера Томићу да је запет ставио иза »del Fiume« „те је тако од Ријеке Зете направио двије области тј. Ријеку, односно Ријечку нахију и област Зету тј. Зетску равницу“.⁷ А сада да видимо шта је Вукчевић направио. Он је текст овако превео: „пошто су приморали на предају становнике Куча, Климената од ријеке Зете и оне од Црмнице.“⁸ Превод није тачан, нити је у духу српскохрватског језика. Да би побио Томићеву тезу, Вукчевић је натјерао Клименте да живе у ријечи Зети! Поставља се питање да ли су Пизани

³ Исто, 139.

⁴ Исто, 141.

⁵ Исто, 143.

⁶ Ј. Томић, *Турски поход на Црну Гору 1712. године*, Глас 96, 179, у нап. 68.

⁷ Н. Вукчевић, н. д., 144.

⁸ Исто, 144.

односно они који су га извјештавали толико погријешили да су Клименти „од ријеке Зете“. Да италијанско „del Fiume Zenta“ значи Ријека односно Ријечка нахија то доказује сами Пизани у извјештају од 20. септембра 1712. године гдје каже: Паша „се спустио уским стазама брда са великим губицима за своје људе, јер она иста племена која су се покорила, и да би их покорио морао је да им пали куће и уништава имовину, правила су му засједе са више чета и нападала заштитницу војске, тако да је остао у покрету ојаћен. Сматра се да је међу мртвима и рањенима остало до пет стотина и не мало његове коморе“.⁹ Овај други Пизанијев извјештај употпуњује први и јасно и недвосмислено каже како је и зашто паша покорио племена која су му била на путу продирања ка Цетињу. Ако бисмо усвојили Вукчевићев превод, испало би да су Клименти правилно засједе паши приликом повлачења са Цетиња, а не Ријечани преко чије се територије повлачио. Зато је Вукчевић овако разумио Пизанијев извјештај од 20. септембра? „Четврта и посљедња Пизанијева депеша каже пак да се војска при повратку са Цетиња кретала уским кланцима и да су они исти којима је Ахмет-паша палио куће приликом надирања ка Цетињу похитали да му се освете те су нападали мање одреде а нарочито комору. Из овога можемо да наведемо закључак да се турска војска враћала са Цетиња истим путем којим је наступао ка Цетињу.“¹⁰ Ја бих још додао да је паша наступао и повлачио се преко Ријечке нахије.

Да ли је случајно што је Вукчевић из првог Пизанијевог извјештаја од 24. августа изоставио ријечи да је паша прво морао покорити Куче и друга племена да би осигурао „леђа војсци од њихових снага“, и из другог извјештаја од 20. септембра да се повлачио преко територије племена која су му се покорила када је наступао ка

Цетињу? Не вјерујем да се ради о толиком незнању италијанског језика, јер Вукчевић је могао ако сам не зна италијански некое да ти да му преведе текст, него то је произвољно тумачење докумената, ишчитавање из њих што у њима нема и испуштање из њих онога што противријечи његовој унапријед смишљеној тези о Царевом лазу. Према томе, остаје на снази Томићева констатација да су се Турцима приликом продирања ка Цетињу 1712. године супротставили Катуњани. Вукчевићева тврдња да се 8000 Црногораца и Грбљана супротставило Турцима на Царевом лазу неоснована је.

Побијајући Томићеву тезу да су Катуњани једини пружили отпор Турцима, Вукчевић пише: „Он не говори о Катунској нахији као попришту борбе већ само о Катунјанима као јединим борцима који су уступали „стопу по стопу повлачећи се из бусије у бусију“. Иако то изрично није казао из Томићева излагања се да закључити да је по његовом мишљењу турска војска надирала преко Катунске нахије јер испада да су Катуњани бранили своју територију. На тај начин је Томић покушао да створи један доказ да у јулу 1712. године није било боја на Царевом лазу.“¹¹ Иако сам Вукчевић признаје да Томић не говори о Катунској нахији као попришту борбе, њему не сме та да из Томићева писања закључи да је турска војска надирала преко Катунске нахије и да су Катуњани бранили своју територију (пошто је ријеч о Катунјанима, они могу бранити само Катунску нахију). Међутим, када се чита Томићев рад „Турски поход на Црну Гору 1712. године“, а нарочито напомене испод текста, иако он изричито не каже куда се кретала турска војска од Служа и Подгорице према Цетињу, јасно проистиче да је то било преко Љешанске и Ријечке нахије.

Катуњана, који су се супротставили далеко надмоћнијој турској војсци, могло је бити највише

⁹ Ј. Томић, н. д., 192, у нап. 102.

¹⁰ Н. Вукчевић, н. д., 155.

¹¹ Исто, 156.

1500 бораца. Муниције нијесу имали, или су је имали врло мало. Борбу су углавном морали водити хладним оружјем. Пет дана уочи легендарног Царевог лаза, 23. јула, Милорадовић и најугледнији црногорски главари молили су генералног провидура Пизанија да на млетачким тржиштима за новац купе барута, олова, кременача и осталог ратног материјала. На ово писмо провидур није ни одговорио, а камоли дозволио Црногорцима да се на млетачкој територији снабдију ратном опремом. Иако наводи овај податак Вукчевић, из њега не извлачи досљедан закључак.¹² Та шака људи неустрасиво се супротставила огромној турској војсци. У извјештају провидура Пизанија од 24. августа 1712. године стоји: „Није био мали напор нити мала тешкоћа сераскјера пошто је закорачио у Црну Гору, као што сам јавио у претходним мојим писмима, продужујући да продире дубоко у исту, да би приморао побуњенике на покорност. Његово напредовање стало га је крви врло великих патњи, јер побуњеници утврђени у мјестима по природи погодним за њих, упркос одушевењу Турака опирали су му се на сваком кораку, наносећи му не мало губитака у мртвима и знатне штете. Од свега овога што је војску највише могло узнемирити било је да је нашао земљу опустошену што су урадили побуњеници из превентивних разлога са циљем да га лише средстава за живот, тако да је недостајала храна за издржавање људства, па чак и трава за коње.“¹³ Вукчевићев превод овога документа није адекватан. Нешто је испустио из текста, а још више додао.¹⁴ Из овога сумарнога извјештаја провидура Пизанија јасно се види да су Катуњани пружали огорчен отпор Турцима и суштина тога отпора била је у уништавању свих материјалних средстава која би користила непријатељу. То је много успорило турско напредовање

ка Цетињу. Пошто се Турци нијесу могли снабдијевати на терезу, морали су провијант довлачити из Подгорице, Спужа и Скадра. Према томе, јасно је зашто је Ахмет-паши било потребно толико времена да стигне из Спужа и Подгорице до Цетиња.

Сада да видимо како је Вукчевић исконструисао велику црногорску побједу на Царевом лазу 28. јула 1712. године. Он се углавном ослања на писање митрополита Василија Петровића, комбинујући податке из разних његових списа. Вукчевић се слаже са свим историчарима да је Василије писац биљешке о Царевом лазу у Цетињском љетопису, која је настала око 1748. године, дакле 36 година послје догађаја. Вукчевић наводи ту биљешку овако: на лијевој страни датум 29. јула 1712. и текст „ва љето 1712. посјекоше Черногорци Турке у Царев лаз но сила турска одоље и дошоше на Цетиње и раскопаше цркву и манастир“.¹⁵ Да није објављена фотокопија Цетињског љетописа, повјеровао бих да је то посебна биљешка. Међутим, на фотокопији се јасно види да ово није посебна биљешка, него извадак из једне шире биљешке. Василије није био неуки калуђер који без реда и везе биљежи оно што ваља пренијети потомству. Још 1746. године када је Василије упутио у Цариград код руског посланика изасланика Стевана Шаровића, предао му је двије рукописне историје о Црној Гори за канцелара Рјумина, са жељом да се објаве.¹⁶ На 48а страни Цетињског љетописа има укупно шест пасуса, а биљешка о догађајима из 1712. године је у петом пасусу. Василије је знао како се пише и шта је пасус. У заглављу ове стране он је написао „Историја“. Према томе, нико нема право да из једног посебног пасуса који је Василије сам издвојио истрже поједине реченице и оглашава за посебне биљешке. Читав пасус гласи:

¹² Исто, 154.

¹³ Ј. Томић, н. д., 182, у нап. 72 и 73.

¹⁴ Н. Вукчевић, н. д. 160.

¹⁵ Исто, 112.

¹⁶ М. Драговић, Споменик САН 25, 8—9.

„Ва љето 1711. доће з граматами от Москве от цара Петра Михаило Милорадовић ва Чернују Гору за велико зло манастирско и черногорско кои почеше воевати на турске градове. Ва љето 1712. посјекше Черногорци Турке у Царев лаз но сила турска одоље и дошоше на Цетиње и раскопаше цркву и манастир. Паки ва љето 1714. октомбра доће Чупрелић везир са сто и двадесет тисуш војске и пороби и пожеше Черну Гору, и то љето отиде владика Данило у Москву ка цару Петру.“¹⁷

Василије наступа са претензијама историчара и не ставља у заглавље случајно ријеч „историја“. Он повезује све догађаје из 1711 — 1714. године, што историјски није нетачно, зато све то износи заједно у једном посебном пасусу. Запис какав је нема никаквих претензија да велича црногорску побједу него, напротив — истиче велико зло црногорско и манастирско. Да Василије у другим својим списима није поново говорио о овим догађајима, проблем Царевог лаза не би се постављао у нашој историографији.

Митрополит Василије Петровић био је човјек бујне маште и темперамента, па није презао ни од фалсификата. Већ 1744. године, приликом посјете Венецији, Василије се служи фалсификатима, снабђевен лажним изјавама црногорских главара, које је у Венецији сам писао и печатио фалсификованим печатима уз помоћ неког Клинка. Митрополит Сава Петровић одлучно је демантовао овакав поступак архимандрита Василија и назвао га фалсификатором и преварантом који пише „фалсе књиге да превари преведрога принципа да му благо измами“. Када знамо да је Василије био спреман на овакве ствари, онда према његовом писању мора се бити врло критичан.

Поклањајући пуну вјеру Василијевој биљешци у Цетињском љетопису, Вукчевић тражи датум боја на Царевом лазу и опет га на-

лази код Василија — у његовом писму Петру Шувалову од 2. маја 1753. године. Тај датум је 17. јул по старом или 28. јул по новом календару. Вукчевић није саопштио читаоцу садржај Василијевог писма, јер да је то урадио изазвао би велику сумњу у његово писање. Василије у том писму каже да су Црногорци до ноге потукли турску војску од 60000 људи 17. јула. 1712. године. Та страшна турска погибија била је разлог да је султан поново 1714. године послао нову војску од 100000 људи против Црне Горе.¹⁸ Ово је једини документ у којем Василије датира борбу, али не наводи мјесто те борбе. Свако мора поставити питање зашто Василије пет година раније пише да су Црногорци посјекли Турке у Царев лаз „но сила турска одоље и дошоше на Цетиње и раскопаше цркву и манастир“. Пет година касније Василије тврди да су Црногорци поразили огромну турску војску од 60000 људи и да Турци нијесу видјели Цетиње, нити рушили цркву и манастир. О свему овоме Вукчевић ћути и у закључку каже: „Због тога је владика Василије Турски поход на Црну Гору 1712. године и представио као годину црногорских патњи и искушења и истовремено као турски неуспјех. Он је то чинио у свим својим саставима у Русији гдје не говори о боју на Царевом лазу већ уопште о турском походу на Црну Гору.“¹⁹ Када је Вукчевић тврдио да је Василије турски поход на Црну Гору 1712. представио и у Русији као годину црногорских патњи и искушења и истовремено као турски неуспјех, требало је да наведе бар један податак за овакву озбиљну тврдњу. Истина је баш обрнуто! Василије је Русима говорио и писао о великој и апсурдној побједи Црногораца над Турцима 1712. године. Већ је наведено писмо Василија Шувалову од 2. маја 1753, у којем каже да су Црногорци 1712. до ноге потукли турску војску од 60000 људи. Је ли то патња и искушење, или неви-

¹⁷ Цетињски љетопис, Цетиње 1962, 48а.

¹⁸ М. Драговић, Споменик 25, 17.

¹⁹ Н. Вукчевић, н. д., 169.

ђена слава? Такође у писму Бестужеву Рјумину од 22. априла 1753. године, Василије каже да је султан, зато што су Црногорци 1711. помогли Русију против Порте, послао на Црну Гору огромну војску коју су Црногорци до ноге потукли под вођством владике Данила 1712. године. Василије не помиње мјесто ни датум борбе.²⁰ У својој *Историји о Черној Гори*, штампаној у Москви 1756, и намијењеној првенствено Русима, Василије каже да је Порта, пошто је закључила мир са Русима, упутила на Црну Гору 1712. године Ахмет-пашу са војском од 60000 људи, „но от Черногорцов совршено била разбита“. Затим је Порта тражила мир од Црногораца, али понуда је одбијена, јер Црногорци нијесу могли цару Петру „вјерност своју отказать“. Због тога је, вели даље Василије, Порта 1714. наредила Нуман-пашу Ђуприлићу да нападне Црну Гору са 100000 војника. При крају живота, у писму Александру Михаиловићу Голицину од 28. децембра 1765, Василије понавља своју тврдњу да су Црногорци 1712. године потпуно поразили турску војску од 60000 војника.²¹

Иако су Вукчевићу сви ови подаци познати, он их није наводио, нити покушао да их објасни, али му зато није сметало да тврди да је Василије у својим саставима у Русији представио турски поход на Црну Гору 1712 као „годину црногорских патњи и искушења и истовремено као турски неуспјех.“ Напротив, Василије у свим својим писмима упућеним у Русију у којима је ријеч о догађајима у Црној Гори 1712. године као и у својој *Историји Црне Горе* говори о апсолутној и нечуваној црногорској побједи над Турцима 1712. године. Супротно томе, у *Цетињском летопису* тежиште Василијева биљешке није у неуспјеху Турака, него у поразу Црногораца. Према томе, владика Василије Петровић је творац легенде о великој и апсолутној побједи Црногораца над Турцима на Царевом лазу 28. јула 1712. године.

Када је Вукчевић утврдио датум велике црногорске побједи на Царевом лазу и мобилисао 8000 Црногораца и Грбљана, онда је повео турску војску од 30—40000 бораца на Црну Гору. Тумачећи сасвим произвољно изворе, он тврди да је турска војска „надирала ка Цетињу из два правца од Зете и Служа. И једне и друге пут је водио преко Царева лаза. То значи да је сваки одред ишао својим посебним путем до пред сам Царев лаз, одакле им је даљи пут ка Цетињу био заједнички“. У историјским изворима нема помена о оваквом кретању турске војске. — Када је Вукчевић довео Турке до пред сам Царев лаз, пустио их је да ударе на Црногорце, али тако да су морали остати поражени. Вукчевић сматра да је најприродније прихватити гледиште „да је турска војска наступала у таласима и да су се Црногорци првим одредима у успјехом супротставили“. Он долази до закључка „да је прво напао јужни одред под командом скадарскога паше Тахира Махмудбеговића“.²² Пошто је одред, иако Вукчевић то не наводи, бројао око 7.000 људи, сасвим је природно да је 8000 Црногораца и Грбљана могло поразити мању турску војску. Шта је било са главнином турске војске под командом Ахмет-паше — Вукчевић не каже ништа. Видјели смо да је паша био врло обазрив командант и да се није усудио да крене ка Цетињу док није осигурао леђа од племена преко чије је територије пролазио и приморао их на покорност. Да ли би један такав командант дозволио да убаца у борбу дио снага против надмоћнијег непријатеља који је запосио кланце? Вукчевић је овдје преузео Вуксанову тезу да је на Царевом лазу поражен одред Тахир-паше Махмудбеговића. Говорећи о турским губицима Вукчевић каже: „Према томе Турци су на разним бојиштима Црне Горе у љето 1712. године могли да изгубе 5—6 хиљада војника од чега је највећи број остао у Царевом лазу. Ми се, истина,

²⁰ М. Драговић, *Споменик* 25, 14.

²¹ Ј. Томић, *Глас* 96, 156.

²² Н. Вукчевић, н. д., 159.

морамо помирити са чињеницом да су све ово претпоставке, али наведено мјесто из Пизанијеве депеше од 20. септембра 1712. године даје нам довољно основа да ову претпоставку можемо сматрати истинитом.²³ — Прво се утврде турски губици, па се то огласи за претпоставку, па се поново претпоставка сматра истинитом!

Видјели смо да Катуњани није-су имали довољно праха и олова, али су се огорчено одупирали. Њихов главни отпор састојао се у уништавању свих материјалних добара која би користила непријатељу. Да ли је могуће да Катуњани за десетак дана отпора нанесу толике губитке Турцима? Овдје ћемо навести губитке Турака у турско-црногорском рату 1862. године који је трајао пуних пет мјесеци. Тада су Црногорци били наоружани далеко модернијим средствима за уништавање живе силе непријатеља него 1712. године, па је турска војска „имала 21000 избачених из строја (погинулих, умрлих од рана и болести, рањених и несталих)“.²⁴

Колико је Вукчевић склон прозивљивостима најбоље се види из овог његовог резонувања: „Дубровачки заповједник у Конавлима Мило Бунјић јављао је у Дубровник 3. августа да Ахмет-паша топовима руши Цетињски манастир. Овај датум мора да је по старом календару, јер тога датума по новом календару Ахмет-паша још није био стигао на Цетиње. Ако узмемо вријеме потребно да се пренесе вијест од Цетиња до Конавала и да се напише извјештај за Дубровник онда тачно испада да је рушење манастира било 29. јула по старом календару.“²⁵ Али то што ниједан историчар није пронашао ниједан документ некоег званичног дубровачког представника са датумом по старом календару — за Вукчевића није важно. То је исто као када би неки историчар тврдио да су се црногорске владике у XVIII вијеку служили новим календаром! Али Вукчевићу је по-

ребно да и по дубровачким изворима тачно испадне да је рушење манастира било 29. јула по старом календару.

Датум рушења Цетињског манастира на биљешци у Цетињском летопису може се узети као тачан. Том турском варварству били су присутни и Црногорци, међу којима и неки калуђер који је то могао забиљежити или добро упамтити. Међутим, датум боја на Царевом лазу 17. јул по старом календару свасвим је произвољан. Василије га је први и једини пут навео 41 годину послје догађаја. Василије је био човјек црквеног образовања и догађај је везао за црквени празник мученицу Марију, у народу познату под именом Огњена Марија. Да је тај празник падао неколико дана раније или касније, Василије би ставио тај датум. То је типично средњовјековно схватање да се важни догађаји збивају на црквени празник, на дан неког светитеља. Пошто је, по Василију, црногорска пobjеда над Турцима била право чудо, то чудо се морало одиграти на дан неког светитеља. Тај датум не противурјечи хронологији збивања, зато што је Василије већ раније написао датум рушења Цетињског манастира.

Ако сведемо све ове податке, долазимо до закључка да Црногорци односно Катуњани нијесу могли нанијети велики пораз Турцима на Царевом лазу 17. јула 1712. године по старом. Може бити још само спорно да ли су Катуњани на простору Царевог лаза потукли неки мањи одред приликом турског надирања ка Цетињу 1712. године. Та борба као историјски чинилац нема нарочитог значаја, нити би могла послужити као основа за стварање легенде о нечуваној црногорској пobjеди на Царевом лазу 17. јула 1712. године (по старом).

Међутим, народно предање у Црној Гори у прошлом вијеку сачувало је сјећање на велику и апсолутну пobjеду на Царевом лазу,

²³ Исто, 187—168.

²⁴ Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, 387.

²⁵ Н. Вукчевић, н. д., 163.

док на основу сачуваних извора из XVIII вијека закључујемо да је у народу тада била очувана традиција о трагедији Црне Горе 1712. године. Вукчевић није навео ниједан податак из XVIII вијека у којем би било сачувано сјећање на Царев лаз 1712. године, изузев писања владике Василија. О том Царевом лазу једино зна Василије Петровић и нико други у Црној Гори. Има, међутим, доста сачуваних података из времена 1740 — 1770. године у којима је сачувано сјећање на турско-црногорски сукоб 1712. године. Митрополит Сава Петровић, који је 1712. био младић од око 15 година и могао упамтити догађаје, у писму руској царици Јелисавети из априла 1743. године говори о трагедији која је задесила Црну Гору, зато што су Црногорци 1711, на позив Русије, устали против Турака. Даље Сава каже како је турски султан по закључењу мира са Русијом послао на Црну Гору огромно „число своје војска от којораго учињено нам такое множественое великое разурение“, и да су Турци срушили Цетињски манастир и остале цркве и манастире, тако да од њих није остао камен на камену.²⁶ Дакле, митрополит Сава Петровић, пет година раније него што Василије уноси биљешку у Цетињски летопис о сјечењу Турака на Царевом лазу, зна само о несрећи која је задесила Црну Гору 1712. године. Значи, већ тада је у Црној Гори постојала традиција о великој несрећи која је задесила земљу 1712. године. О црногорској побједи на Цареву лазу не знају ништа ни црногорски главари 1769. године, када пишу руској царици Катарини II. У том писму се између осталог каже: „Зачто потом отоманскаја Порта по закљученим прускаго мира в 1711. году, прислала на разорение наше свој турецкој војск под командују сераскера Ахмет-паши“.²⁷ Као што видимо, црногорски главари потпуно потврђују писање митрополита Са-

ве Петровића из 1743. године. Према томе, упркос писању владике Василија, у црногорској традицији XVIII вијека нема помена о великој побједи над Турцима на Царевом лазу 1712. године. Напротив, митрополит Сава и црногорски главари говоре о разору Црне Горе.

Како се онда могло догодити да се почетком XIX вијека у Црној Гори створи традиција о великој и апсолутној побједи Црногораца над Турцима на Царевом лазу 1712. године, и то баш у смислу писања владике Василија? Увијек сам тврдио, и то овај пут истичем, да се традиција у Црној Гори није могла створити литерарним путем, него да је у народу морало постојати очувано сјећање на неку побједу над Турцима на Царевом лазу. О томе имамо јасне и недвосмислене доказе да је средином XVIII вијека у Црној Гори постојала традиција о Царевом лазу из морског рата. Као што сам већ напоменуо, суштина питања Царевог лаза јесте провјеравање вјеродостојности народне традиције и проналажење оних историјских елемената који су легли у основи те традиције. Постоје два писма црногорских главара из 1747. и 1749. године у којима је наређано десетбојева у којима су Црногорци учествовали сами или са млетачком војском у вријеме млетачко-црногорског савезништва. Позивајући се на Р. Драгићевића, Вукчевић примјехује да се редосљед у писмима црногорских главара из 1747. и 1749. године не поклапа, па према томе губи вриједност моја тврдња „да је бој на Царевом лазу био прије 1692. године“.²⁸ Али и сâм Вукчевић пише да из текста писма црногорских главара од 1747. године „заиста може се закључити да је бој на Царевом лазу био у периоду када су Млечићи и Црногорци били савезници против Турака“.²⁹ Вукчевић директно признаје исправност моје тезе, али је побија лошим аргументима да

²⁶ М. Драговић, *Споменик* 25, 39.

²⁷ Ј. Томић, *Питање Царева Лаза*, Београд 1933, 142, у чап. I.

²⁸ Н. Вукчевић, *н. д.*, 95.

²⁹ Исто, 94.

се редосљед бојева у писмима црногорских главара не поклапа. Прије свега, оба писма нијесу писали исти главари. Па да су их чак и писали, вјероватно не би бојеве поређали истим хронолошким редом. Није битно да ли се Царев лаз у првом писму наводи на седмом мјесту а у другом на четвртом, него да је у Црној Гори средином XVIII вијека у народу очувано сјећање на Царев лаз који се одиграо у вријеме млетачко-црногорског савезништва. То није могао ни Вукчевић побити.

Драгићевић, и по њему Вукчевић, истичу да се све битке нијесу одиграле за вријеме морејског рата, тј. прије 1699. године. „То не може бити сигурно бар за борбе код Бара и Улциња, па када главари помињу те борбе у својим писмима из 1747. и 1749. године, онда, може и борба на Цареву лазу, коју помињу у истим писмима бити она из 1712. године“.³⁰ Драгићевић је у праву када тврди да се борбе код Бара и Улциња односе на турско-црногорски рат (1714—1718) године. Према томе, црногорски главари у писмима 1747. и 1749. године наводе бојеве у којима су учествовали као млетачки савезници у вријеме морејског рата (1684—1699) и посљедњег млетачко-турског рата. Резоноване Р. Драгићевића да ако су у писмима црногорских главара споменуте борбе око Бара и Улциња (1714—1718) да то аутоматски може да се тумачи да борба на Цареву лазу „може бити она из 1712. године“ супротна је јасном и недвосмисленом садржају писама у којима су наведени само бојеви у којима су Црногорци учествовали као млетачки савезници у два рата. Зашто би баш Царев лаз из 1712. упао у писма црногорских главара, када се зна да су Црногорци почетком XVIII вијека прије 1712. године и послјиди ње водили низ бојева са Турцима и ниједан није уведен у писмима црногорских главара.

Истина у савременим млетачким документима неке борбе које су наведене у писмима црногорских главара из 1747. и 1749. године не могу се са сигурношћу утврдити. Не можемо очекивати од млетачких извора да нам открију све појединости из историје Црне Горе. Ја сам приликом рада у Државном архиву у Венецији консултовао основне серије за морејски рат и био сам изненађен када у серији ванредних провидура из Котора за читаве мјесеце нема никаквих извјештаја. Од десет наведених бојева у писмима црногорских главара, на основу историјских података за седам се може утврдити да су се збили у вријеме морејског рата (1684—1699), а посљедња два у вријеме млетачко-турског рата (1714—1718) године.

Вукчевић је покушао да докаже да у писму црногорских главара из 1747. ријечи „сувише на Водник и на Требиње и на Суторман и у Царев лаз“ треба схватити као црногорске борбе за које немају „атестате“.³¹ Ријеч сувише у овом контексту значи још. Према томе, црногорски главари тврде да имају млетачке атестате за све наведене бојеве. Да је ово тачно — доказује писмо црногорских главара из 1749. године, у којем стоји: „А кад на Остру Понту од наше преведре Републике млетачке звани (бјесмо) вјерно служисмо. Толико на Вртијељку, толико на Суторман, толико на Царев лаз, толико на Нови, толико на Требиње, толико на Царине, толико на Клобук, толико на Улцињ, толико на Бар, свуд од Вашег преведрога краљевства млетачкога призвани вјерно служисмо и крв пролисмо и ране добисмо и нашу браћу погубисмо, како све Ваше преузвишење зна и под о којима како сједоче и наше привилегије и атестади“.³² Црногорски главари јасно и недвосмислено тврде да за све наведене бојеве имају „атестаде“.

³⁰ Р. Драгићевић, *Неколико напомена о боју на Цареву Лазу, Историјски записи XVII*, 357.

³¹ Н. Вукчевић, н. д., 101.

³² Г. Станојевић, *Један докуменат о Цареву Лазу, Историјски записи XIII*, 138.

Постоји још једно питање начелног карактера: Да ли је могуће да су црногорски главари навели Царев лаз из 1712. године, када су сви остали наведени бојеви из времена млетачко-црногорског савезништва? Није ми познат ниједан докуменат црногорских владика и главара у коме је евоцирано сјећање на млетачко-црногорско савезништво у коме би био наведен неки бој који се историјски не може доказати или није био могућ. Хронологија може бити побркана, али догађаји нијесу измишљени. Осим тога, у Црној Гори средином XVIII вијека још се могло непогрешиво памтити млетачко држање према Црногорцима 1712. године, када се Венеција крајње непријатељски понијела према Црној Гори. Очигледно је да црногорски главари у писму из 1749. године нијесу могли тврдити да имају „атестаде“ за Царев лаз из 1712. године, него за историјски Царев лаз који се збио у вријеме млетачко-црногорског савезништва.

Побијајући моју тезу о Царевом лазу из морејског рата, Вукчевић се позива на писмо владика Саве и Василија од 6. јануара 1757. дужду, у којем су евоцирана сјећања на млетачко-црногорско савезништво од кипарског рата (1571 — 1573) до пожаревачког мира (1718) године. У писму је наведено низ бојева, али не и Царев лаз. „Тамо се не помиње Царев лаз, те тиме губи вриједност она тврдња др. Станојевића да писмо црногорских главара од 13. априла 1749. године има посебну важност, јер га је овјерио митрополит Сава Петровић“.³³ Када бих се служио истим методом као и Вукчевић, могао бих овом писму из 1757. супротставити писање митрополита Саве из 1743. године у којем он говори о трагедији Црне Горе 1712. године, или једноставно казати да је непомињање Царевог лаза случајно изостало, као што Вукчевић тврди да је Царев лаз из 1712. године случајно упао у писма црногорских главара из 1747. и 1749. године. Што се тиче писма владика Саве и Василија из 1757. у којем се не по-

миње Царев лаз, ствар је врло јасна. Прво, ово писмо писао је Василије како би он могао у том писму поменути Царев лаз, када је 1748. године у Цетињском љетопису забиљежио да су Црногорци посјекли Турке у Царевом лазу 1712. и у својој историји штампаној у Москви и другим списима написао да су Црногорци 1712. на Царевом лазу до ноге потукли турску војску од 60000 војника. Зато Василије не помиње Царев лаз као бој који се одиграо у вријеме млетачко-црногорског савезништва.

Вукчевић је ставио још неколике примједбе на моје тумачење писама црногорских главара из 1747. и 1749. године, али пошто их смо трам крајње неумјесним, не мислим са њим да о томе полемишем.

На крају, остало је још да рашчистимо питање народне традиције настале почетком XIX вијека о апсолутној и великој црногорској побједи на Царевом лазу 1712. године. Као што смо видјели, у XVIII вијеку у Црној Гори је очувано сјећање на пораз у борби против Турака 1712. године и о правом разору цркава и манастира. Истовремено постоји традиција о борби на Царевом лазу као историјском догађају из морејског рата. У писму црногорских главара из 1747. помиње се 60000 турских војника. Тај број ће Василије унијети у своју *Историју о Црној Гори*. Подударност броја турске војске је потпуна. Тај број Василије није измислио, него је то преузео из традиције. Догађаји су временски врло блиски, тако да су личности савременици и морејског рата и 1712. године.

Оно што је тешко објаснити присталицама велике црногорске побједи на Царевом лазу 1712. године јесте то да у црногорској традицији XVIII вијека није сачувано сјећање на ту побједу, него на Царев лаз из морејског рата. Да ли је могуће са психолошког становишта стварања традиције, да један релативан успјех, у крајње неповољном исходу за Црногорце 1712. године послужи као основа за стварање традиције о великој по-

³³ Н. Вукчевић, н. д., 102.

бједи над Турцима баш те године? Ја мислим да је то немогуће. Василијев запис у *Цетињском летопису* у коме је акценат на страдању, а не на побједи, никада не би могао послужити као основа за стварање легенде о великој црногорској побједи на Царевом лазу 1712. године. Тек други његови списи и *Историја о Черној Гори* пружили су богату основу за стварање легенде о Царевом лазу из 1712. године. Василије је већ створио ту легенду. Петру I Петровићу, састављачу pjesме „Царев лаз“, који је одлично познавао сву територију Црне Горе, није било тешко, на основу Василијеве *Историје* и других његових списа, саставити pjesму о великој и апсолутној црногорској побједи на Царевом лазу 1712. године. Прошао је вијек од 1712. до састављања pjesме „Царев лаз“. Збивање је лако било пренијети са једног на други догађај. Тек са pjesмом „Царев

лаз“ стала је и да се ствара традиција о легендарном Царевом лазу из 1712. године, чиме је историјски Царев лаз пао у заборав. Касније истраживачима на терену није било тешко пронаћи појединости које је племнска машта обилато допунила. Према томе, за основу легендарног Царевог лаза из 1712. године послужио је Царев лаз као историјски догађај из морејског рата. Тиме традиција није у основу повријеђена, јер Царев лаз није измишљен.

Вукчевићева књига писана је аматерски, али са великим амбицијама. Са унапријед утврђеном тезом, одбацујући све податке који су супротни његовом закључку и искривљујући многе да би доказао своју тезу, он не пружа никаква нова рјешења нити је и најмање допринио питању расвјетљавања турско-црногорског рата 1712. године.

Г. Станојевић

Саво Скоко, ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ 1913. Књига прва
Војно-историјски институт, Београд 1968, 440

О другом балканском рату писано је доста и у нашој и у страниј историографији. У југословенској историографији послје другог свјетског рата о другом балканском рату 1913. године највише је писано у склопу ширих обрада најновије историје југословенских народа, а посебно националне историје македонског народа. Објављени су и посебни радови. Рат, међутим, није цјеловито обрађен. Зато постоји пуна оправданост за научну обраду овог важног историјског догађаја. Према томе, студија Сава Скока употпунила је осјетну празнину, не само у југословенској историографији него и у балканској.

Други балкански рат биће обрађен у двије књиге. Прва књига је већ изишла из штампе. Подијељена је на 10 глава, а у ствари има два дијела.

Студија је написана на основу врло бројне и свестране литературе, као и прворазредних историјских извора, некоришћених у ра-

нијим радовима о овом питању. Али, није само у томе вриједност ове књиге. Њене добре стране састоје се у прилазу проблемима, методу њихове обраде извођењу закључака.

Аутор је указао на војногеографску и геополитичку осјетљивост Балканског полуострва за велике силе, на њихове међусобне супротности у тежњи за превласт на Балкану. Документовано и синтетичком анализом изложена је конфронтација двију групација великих империјалистичких сила, а посебно Њемачке и Аустро-Угарске, с једне стране, и Русије, с друге стране. Политика великих сила на Балкану обрађена је у склопу њихове међусобне борбе за нову подјелу свијета. С правом аутор закључује да је политика великих сила на Балкану у предвечерју првог свјетског рата представљала велику опасност за неометан национални, демократски и политички развитак балканских држава и националноослободилачку борбу бал-